

UDK 1Comte-Sponville, A.
141.42:2-188
Primljeno: 19. 20. 2020.
Prihvaćeno: 1. 3. 2021.
Izvorni znanstveni rad

DUHOVNOST BEZ BOGA ATEISTIČKA DUHOVNOST U FILOZOFIJI ANDRÉA COMTE-SPONVILLEA

Kristina VUJICA

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10 001 Zagreb
kristina.vujica@kbf.unizg.hr

Željko TANJIĆ

Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, 10 000 Zagreb
rektor@unicath.hr

Sažetak

U ovom članku bavimo se pitanjem duhovnosti bez Boga razrađenim u filozofiji francuskog filozofa i ateista Andréa Comte-Sponvillea. Najprije se nameće zahtjev predstaviti autora kao novo ime u hrvatskom teološkom diskursu. Potom se bavimo jednim važnim dijelom njegove filozofije koji se odnosi na duhovnosti bez Boga kakvu obrazlaže unutar svojeg materijalističkog i ateističkog svjetonazora. U njegovoj interpretaciji pitanje je razrađeno na filozofsko-religijskom području koje zahtijeva i takav pristup. Stoga polazimo od njegova razumijevanja duha unutar naturalističke, materijalističke i imanentističke pozicije, gdje je duh shvaćen proizvodom prirode i njome potpuno objašnjiv. To povlači implikacije shvaćanja duha u okviru determinizma i redukcionizma, gdje je zanjekana sloboda volje. Jednako je i na području duhovnosti, gdje Comte-Sponville smatra da je duhovnost prirodna kao što je i duh prirodan. Stoga duhovnost bez Boga ne smatra proturječnom, čak štoviše, u svojim duhovnim iskustvima drži da mu je ateizam prednost. Govoreći o svojem mističnom iskustvu, naslanja se na budističku misao gdje pronalazi mogućnost objašnjenja misterija i apsoluta spram svijeta i zbilje. Na tragu tih dvaju pitanja: pitanja duha i duhovnosti bez Boga, ispitat ćemo utemeljenje takve misli i prakse vodeći se njegovom razradom unutar filozofskog diskursa kao i budističke tradicije. Comte-Sponville nastoji ono duhovno, neizrecivo i otajstveno staviti u središte ljudskog interesa i to je velik doprinos

suvremenoj filozofskoj misli. Uspijeva li duhovnost, makar s ateističkim predznakom, opstati bez pozivanja na Boga i religiju, pitanje je koje nas ovdje osobito zaokuplja.

Cljučne riječi: André Comte-Sponville, ateizam, materijalizam, duh, duhovnost, budizam, Apsolut.

Uvod

Jedan od najzanimljivijih ateista današnjice upravo je francuski filozof André Comte-Sponville (1952.). Njegova prepoznatljivost očituje se u tome što on, iako se izjašnjava ateistom, želi ostati vjeran kršćanskim vrijednostima te promišlja duhovnost za ateiste. Njegov ateizam je miroljubiv i blag i on se zauzima za prava svih, kako vjernika tako i nevjernika. Takvim pristupom uspio je zainteresirati velik broj čitatelja za svoje knjige i članke, ne samo u rodnoj Francuskoj nego i puno šire.¹ Rođen je i odgajan u maloj kršćanskoj obitelji te je i sam njegov ateizam obilježen kršćanstvom u kojem je odgojen.² Njegovoj osebnosti pridonosi i činjenica da je napustio akademsku karijeru na *Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne* jer se želio posvetiti pisanju i javnoj predavačkoj aktivnosti. Najznačajnije njegovo djelo, ujedno i fokus našeg interesa, je knjiga naslovljena *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga (L'esprit de l'athéisme: introduction à une spiritualité sans Dieu)*, koja je prevedena na više od dvadeset svjetskih jezika. Na pisanje te knjige potaknula ga je prijateljica Nancy Huston, koja je slušala njegovo predavanje na tu temu. Braniti duhovnost s ateističkim predznakom zasigurno nije nešto novo. Međutim, način na koji se Comte-Sponville ophodi spram duhovnosti unutar svojeg filozofskog opusa te pokušava takvo nastojanje obraniti, kako pred vjernicima tako i pred nevjernicima, za nas je svakako zanimljiv i izazovan. U čemu se sastoji ta izazovnost?

Prije svega valja naglasiti da Comte-Sponvillea krasi intelektualno poštenje kada prizna da je jednako neizvjesno vjerovati u Boga i u njega ne vjero-

¹ Neka od njegovih najpoznatijih djela su: André COMTE-SPONVILLE, *L'inconsolable et autres impronptus*, Paris, 2018.; André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga [L'esprit de l'athéisme: introduction à une spiritualité sans Dieu]*, Zagreb, 2016.; André COMTE-SPONVILLE, *Ni seks ni smrt. Tri eseja o ljubavi i seksualnosti, [Le sexe ni la mort: Trois essais sur l'amour et la sexualité]*, Zagreb, 2016.; André COMTE-SPONVILLE, *A Short Treatise on the Great Virtues, [Petit Traité des Grandes Vertus]*, London, 2003.; André COMTE-SPONVILLE, *Le bonheur, désespérément*, Paris, 2000.; André COMTE-SPONVILLE, *The little book of philosophy, [Présentations de la philosophie]*, London, 2005.; André COMTE-SPONVILLE, *C'est chose tendre que la vie*, Paris, 2015.

² »Toj religiji, pa dakle i toj Crkvi (katoličkoj), dugujem bitan dio onoga što jesam ili onoga što pokušavam biti. Čak je i moje ateističko stajalište obilježeno tom vjerom iz djetinjstva i mladosti,« André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 7.

vati. On također sam sebe dovodi u pitanje i traži da se njegovi stavovi preispitaju. S druge strane, ipak se odlučio izjasniti kao ateist i za to ima svoje razloge. Zašto smatra da je ateizam izvjesniji i bliži zbilji, izložio je u spomenutoj knjizi. Govoreći o sebi kao nedogmatičnom i vjernom ateistu,³ odgovorom pred pitanjem Boga, nije slučajno da poglavlja svoje knjige izlaže u znaku triju pitanja: *Možemo li se lišiti religije?, Postoji li Bog? i Kakva duhovnost za ateiste?* U kratkim crtama ćemo iznijeti srž svakog poglavlja. Prvim poglavljem Comte-Sponville nastoji izboriti slobodu duha od Boga i religije te ju iznova pronaći u filozofiji. Na tom tragu će se obračunati s kršćanskim razumijevanjem teologalnih kreposti vjere i nade. Vjeru smatra neizvjesnom i onom koja nas zadržava u neznanju. Nada je ono što nas usmjerava prema budućnosti i odvaja od nas samih i našega *sada*, te ona za njega nije mudrost življenja. Drugim riječima, osloboditi se religije znači osloboditi se njezinih dogmi i autoriteta na području misli i duha. Ljubav, osobito ona kršćanska koja je *agape*, jest ono što ga privlači i što želi slijediti.⁴ U drugom poglavlju će navesti svojih šest argumenata zašto vjeruje da Bog ne postoji. To su: 1) ontološki, kozmološki i fizikalno-teološki; 2) slabost iskustva Boga; 3) nerazumljivo objašnjenje; 4) prekomjernost zla; 5) osrednjost čovjeka i 6) želja i iluzija. Tim argumentima Comte-Sponville želi izraziti svoju ateističku prevagu, izražavajući i svoje sumnje i kolebanja. U trećem poglavlju iznosi svoje promišljanje o duhovnosti slobodnoj od Boga i religije kojoj će temelj potražiti u budističkoj duhovnosti. Osim u ovim kratkim naznakama predstavljanja njegovih poglavlja, ovdje nam nije moguće dati im više prostora. Više ćemo reći tek o trećem, kojim ćemo se baviti u ovom radu.

Već i u ovim kratkim crtama daje se naslutiti da ateizam mijenja svoj način izričaja i odnos spram života. On više nije kao u prošlosti, ateizam koji nagoviješta iščeznuće religije⁵ niti je ateizam koji proglašava sveopći nihilizam spram kojeg smo, osim ako nismo 'opijeni' Bogom, nemoćni. Također, to više nije ateizam koji samo niječe i izražava negativan stav spram duhovne stvarnosti, već ateizam koji pokušava učiniti određeni kompromis. Drugim riječima, kao da se događa određeni proboj ateizma koji je došao do svojih granica, premda se hvalio slobodom duha i misli. Već sada se čini da Comte-

³ Usp. *Isto*, 13.

⁴ Vjerojatno jedan od ljepših tekstova o ljubavi, upravo onoj koja je *agape*, napisao je Comte-Sponville. Nadahnucé da govori o kršćanskoj ljubavi nalazi u filozofkinji Simone Weil (prema kojoj gaji veliko divljenje i koja ga je često izazivala na kolebanje) i tu ljubav prepoznaje kao svoju vrijednost kojoj želi biti vjeran. Usp. André COMTE-SPONVILLE, *Ni seks ni smrt. Tri eseja o ljubavi i seksualnosti*, Zagreb, 2016., 11-119.

⁵ Usp. Henri de LUBAC, *Drama ateističkog humanizma*, Rijeka – Sarajevo, 2009., 31; Friedrich NIETZSCHE, *Ljudsko, odviše ljudsko*, Zagreb, 2012., 87.

-Sponvillovo pitanje *Kakva duhovnost za ateiste?* posreduje jedan drukčiji prizvuk. Dovoljno je prisjetiti se trijumfalističke pobjede prirodnoznanstveno-materijalističkog svjetonazora u prošlosti kada se »iz uzajamnog djelovanja stvari i njihovih sila objašnjuje cjelina svijeta, i ljudski duh. Bog je suvišan«⁶ pa da uočimo značajnu promjenu ateističkog povratka interesa za duh. Zanimljivo je da je i Comte-Sponville još uvijek na tragu materijalističkog tumačenja svijeta, dok u isto vrijeme brani slobodu duha. Kako pomiriti te stvarnosti unutar materijalističkog svjetonazora i je li to uopće moguće, razmišljat ćemo u nastavku.

1. Jedan optimistični materijalizam

Comte-Sponville je nerijetko isticao da je duhovnost jedna od njegovih najdražih i najvažnijih tema. Jedna od prvih njegovih izjava o duhovnosti jest da nitko ne može polagati pravo na duhovnost, pa tako ni religija. Iako se ne odriče kršćanstva kao svoje povijesti i vrijednosti, odriče se religije u čijem povratku vidi i povratak dogmatizmu i fanatizmu. Sloboda duha je ono u čemu on vidi svoju borbu: »To nije borba protiv religije, nego borba za toleranciju, laičnost, slobodu vjerovanja i nevjerovanja, jer duh ne pripada nikome, ni sloboda.«⁷ Ovdje ne možemo nego dati za pravo Comte-Sponvilleu, jer riječ je o mogućim izvanjskim prisilama i monopolu koji, ako su i postojali, više nisu metode religije. Mnogo važnije pitanje je dubljeg značaja, a to je pitanje temelja duhovnosti bez Boga. Pitanje je kako Comte-Sponville pomiruje svoje materijalističko polazište koje isključuje slobodu pojedinca, dok u isto vrijeme tu slobodu brani? Jednako tako, kakva je duhovnost za onoga koji niječe Duh? Ta pitanja zahtijevaju istražiti što Comte-Sponville podrazumijeva duhom i duhovnošću te kako te entitete pomiruje sa svojim metafizičkim materijalizmom?⁸ Da bismo se upustili u ta pitanja, najprije valja, barem u kratkim crtama, iznijeti jedan širi kontekst Comte-Sponvilleove filozofije o našoj temi.

Comte-Sponvilleova tri metafizička polazišta su, kako sam kaže: naturalizam, materijalizam i imanentizam. Kakve to implikacije ima za temu duha i

⁶ Spor o materijalizmu vidi u: Hans KÜNG, *Postoji li Bog?*, Rijeka – Sarajevo, 2008., 405-406.

⁷ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 7.

⁸ Ateizam koji zastupa Comte-Sponville nije jednostavno svrstati ni u jedan poznati oblik ateizma samim time što stavlja naglasak na duhovnost. On se prepliće s njegovim različitim oblicima, a opet ima svoj određeni pravac. Francuski isusovac Jean-Guy Saint-Arnaud promišlja o, kako kaže, duhovnom ateizmu, dovodeći u pitanje mogućnost da ateizam i duhovnost opstoje zajedno. Usp. Jean-Guy SAINT-ARNAUD, 'I'm an Atheist, Thank God!', u: *The Way*, 49 (2010.) 2, 97-109.

duhovnosti bavit ćemo se u poglavljima o duhu i duhovnosti. Ovdje je važno naglasiti da se unutar takva metafizičkog polazišta čovjeku oduzima, ne samo stvarna snaga slobodne volje nego i snaga duha, koja toj slobodi prethodi. Time postaje još zanimljivije kada Comte-Sponville kaže da i on sam vjeruje u neku tajnu, neki apsolut kojem ne zna ime. Njegovo pitanje *Zašto bi taj apsolut bio Bog?*⁹ ne objašnjava zašto ne bi bio Bog. Da naša pitanja ne bi ostala samo na intelektualnoj razini, ona se protežu i na iskustvenu dimenziju uobličenu u pojam *mističnog iskustva apsoluta*¹⁰, koji susrećemo kod našeg autora. On o njemu govori služeći se religijskim rječnikom, pritom zaboravljajući da »ne samo da mi mislimo pomoću riječi, nego su i riječi sklone misliti za nas«¹¹. Svoje iskustvo apsoluta, koji ga je nastanjivao jedan trenutak, vidi i razumijeva u duhu budističke tradicije. To je iskustvo promijenilo sadržaj njegova postojanja, a ateizam mu nije bio smetnja, nego prednost. Možda zato jer ga je ateizam oslobodio od predodžaba Boga, vrlo često i u kršćanstvu takvih koji više zamagljuju iskustvo Boga, nego što nas njemu otvaraju.

Ovdje dolazi do izražaja slojevitost Comte-Sponvilleova razumijevanja duha i duhovnosti, njegova radost za duh u kojem, kako kaže, nalazi »najspektakularniji, najzanimljiviji i najnadorniji rezultat – jer samo za njega postoji zanimanje, spektakl i obećanje«¹². Premda drži da je duh stvar mozga (u tome se očituje njegov materijalizam), tom pitanju ne želi pridati odveć veliku važnost, nego se radije okrenuti svijetu, čovjeku, životu i trenutku koji je *sada i ovdje* (u tome se očituje njegov imanentizam), a ne drugdje.¹³ Susrećemo jedan optimistični materijalizam koji svoju mudrost življenja ne nalazi u nadi i vjeri, jer se nadamo samo onome čega nema,¹⁴ nego tu mudrost pronalazi u trenutku koji imamo sada. U tom je svjetlu prisutno i njegovo razumijevanje očaja,

⁹ Sponvilleov ateizam ne poriče postojanje apsolutnog, nego poricanje njegove transcendencije, duhovnosti i osobnosti: »To znači poricati da je apsolut Bog.« Usp. André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 107.

¹⁰ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 121-124.

¹¹ Luc FERRY – Marcel GAUCHET, Religijsko nakon religije, u: *Europski glasnik*, 12 (2007) 12, 160.

¹² André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 108.

¹³ Kada kažemo *drugdje* to se kod Comte-Sponvillea podrazumijeva pod transcendencijom koja bi bila Bog. To se također odnosi na stvarnosti koje očekujemo da će se dogoditi u budućnosti dok mi ne znamo o njima ništa i to se odnosi na duhovnost koja nas usmjerava onkraj nas, dok je duhovnost ono što je u nama, ono što je u ovom svijetu i nigdje izvan njega.

¹⁴ Comte-Sponville razumijeva nadu u kontekstu razumijevanja vremena. Prošlost je već prošla, budućnost još nije došla, jedino što imamo je ovo sada. To će izraziti riječima: »Jesmo li ikada iskusili prošlost? Jesmo li ikada iskusili išta iz budućnosti? Mi imamo samo i isključivo iskustvo sadašnjosti«, André COMTE-SPONVILLE, *The little book of philosophy*, London, 2005., 115.

povezano s nedostatkom Boga i time da mi konačno nestajemo, ali prije toga ima nešto: ovaj svijet, ovaj život, ovaj trenutak. Tako se i očaj pokazuje mudrim izborom življenja koji nas otvara istinskoj zbilji, a ne onoj koju umišljamo, kojoj se uvijek samo nadamo, koja nas zapravo otuđuje i udaljuje od onoga što se zove *zbiljom*. Makar ta zbilja bila očajna i nesretna, ona je jedina naša šansa. Jasnim se pokazuje da Comte-Sponville, kao što su to činili i brojni ateisti prije njega, još jednom naglašava važnost da svoj pogled usmjeren na vječnost ili Kraljevstvo Božje, usmjerimo prema Kraljevstvu koje je već *sada i ovdje*.

Također, Comte-Sponville ne zazire od kršćanskih autora, od evanđelja, a ponajmanje od samoga Krista. On mu je zapravo jako blizak te je kako kaže, »sebi oblikovao neku vrstu unutarnjeg Krista, istinski blaga i ponizna srca, ali čisto ljudskog Krista, koji ga prati i vodi«¹⁵. No, »činjenica da je Isus držao da je vjera, a ne ljubav, ono što spasava (a to je, usput rečeno, spoznaja koju naši humanistički kršćani često znaju i zaboraviti) ujedno je i razlog zašto nisam kršćanin ni kristovac«¹⁶. Ljubav je ona koja spašava, a ne vjera, smatra Comte-Sponville. Tako u jednom trenutku kaže, gotovo nostalgично, obraćajući se kršćanima kao svojoj obitelji: »Od vas me odvajaju samo tri dana – tri dana koja se, sukladno tradiciji, kreću od Svetog petka do Uskrsa.«¹⁷ Drugim riječima, za njega Krist završava na Golgoti. Njegov ateizam, dakle, nije protukršćanski, nije čak ni protureligijski, njegov ateizam je samo poziv na život, radost divljenja onoga što imamo sada i mudrost života okrenuta, ne spram nekog izvanjskog Boga, nego nama samima. U tom duhu on vidi duhovnost moguću za i vjernike i nevjernike, duhovnost koja ne zahtijeva religijsko opredjeljenje, nego koja ulijeva mudrost života koja se očituje u duhu i njegovu djelovanju kroz duhovnost. Samo zato jer je ateist ne želi se odreći duhovnosti koja ga uvodi u svijet mudrosti spram života.

Na prvi pogled nam se čini da Comte-Sponvilleu nemamo što prigovoriti. Njegov ateizam nikoga ne ugrožava i to je zaista tako. On potiče i vjernike da vjeruju ukoliko je to za njihov život bolje. Ako su ugrožena prava vjernika, on će prvi stati u njihovu obranu.¹⁸ Važno je na ovom mjestu istaknuti i da je on jedan od rijetkih Francuza koji pitanje Boga postavlja u javnom prostoru. Za-

¹⁵ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: wood u duhovnost bez Boga*, 54.

¹⁶ André COMTE-SPONVILLE, Spasiti duh, u: *Concilium*, 46 (2010.) 4, 41.

¹⁷ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: wood u duhovnost bez Boga*, 53.

¹⁸ U zborniku *Le livre noir de la condition des chrétiens dan le monde* (Crna knjiga o statusu kršćana u svijetu) on piše prilog pod naslovom »Comme une nouvelle alliance« (Kao novi savez), gdje staje u obranu prava kršćana. Usp. André COMTE-SPONVILLE, *Comme une nouvelle alliance*, u: *Le livre noir de la condition des chrétiens dan le monde*, Jean-Michel di FALCO – Timothy RADCLIFFE – Andrea RICCARDI (ur.), Paris, 2014., 119-129.

sigurno je da od Comte-Sponvillea možemo puno naučiti, ne samo u smislu u kojem se on kao čovjek ponaša i daje svojem ateizmu određeni kredibilitet nego i unutar njegove filozofije možemo pronaći mudrost za koju ćemo se složiti da 'ima nešto u tome'. On zasigurno predstavlja jedan drukčiji ateizam koji se razlikuje od ateizma o kojem smo navikli čitati u suvremenoj literaturi, a koji je poznat kao 'novi ateizam'. On poziva da promišljamo zajedno i ne drži svoj ateizam pravilom koje trebaju slijediti i drugi. Tako se i u ovom članku odazivamo na dijalog ateizma i vjere na jednoj drukčijoj razini. Upravo je u tome izazovnost Comte-Sponvillea kao ateista – ne u napadu i obrani, ne u izmjenjivanju pobjedničkih ili gubitničkih argumenata, ne u diskreditiranju drugoga i drukčijega. Njegov ateizam je izazov koji zahtijeva, kako kaže Tomáš Halík, »nagnuti se ponovno nad uzbuđljivim ponorom Tajne«¹⁹. Međutim, poziv na dijalog, na zajedničko promišljanje poziv je i na preispitivanje stavova, kako svojih tako i drugih. Ono što je intrigantno kod Comte-Sponvillea je to da on drži da mu je Bog prestao nedostajati i da mu Bog nije potreban ni onda kada promišlja i živi duhovnost.²⁰ Je li u tom pothvatu i uspio, bit će sadržaj naših sljedećih poglavlja.

1.1. Duh u materijalističkoj perspektivi

Odgovarajući na pitanje što je duh, Comte-Sponville se priklanja Descartesovoj definiciji, proširujući je: »Duh je stvar, koja misli, koja sumnja, koja poima, koja tvrdi, koja poriče, koja hoće, koja neće, koja također mašta, i koja osjeća, koja voli, koja ne voli, koja kontemplira, koja se sjeća, ruga, šali...«²¹ U tim funkcijama Comte-Sponville ujedno vidi i sam duh kao najuzvišenije u čovjeku ili zapravo »najuzvišenijom funkcijom koja nas čini drukčijima od životinja«²². To potvrđuje i tvrdnjom, razilazeći se od Descartesa, da »duh nije nematerijalna supstancija; to je funkcija, to je moć, to je čin i taj je čin barem nepobitan – jer ga pretpostavlja svako osporavanje«²³. Da nitko ne bi posumnjao u njegov materijalizam, jednostavno će poentirati da duh »jest mozak«²⁴. I do-

¹⁹ Tomáš HALÍK, *Strpljenje s Bogom*, Sarajevo, 2015., 114. Tomáš Halík (1948.) češki je svećenik, teolog i sociolog, član Papinskog vijeća za dijalog s onima koji ne vjeruju. Knjiga *Strpljenje s Bogom* nagrađena je kao najbolja teološka knjiga u Europi za 2010. godinu.

²⁰ Usp. André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 147.

²¹ René DESCARTES, *Metafizičke meditacije*, Zagreb, 1993., 66; André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 106.

²² André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 105.

²³ *Isto*, 106.

²⁴ *Isto*.

daje: »Vjerojatno ta *moć* (mišljenja) ništa ne bi mogla bez mozga, to jest, ne bi postojala. No mozak bi, bez te moći, bio samo organ poput nekog drugog.«²⁵ Nadalje, duh smatra rezultatom prirode, a ne njezinim uzrokom.²⁶ U tim njegovim tvrdnjama nalazimo naturalističku i materijalističku poziciju unutar koje razumijeva duh kao ono što je ovisno o materijalnom i prirodi te se isključivo tako može objasniti. No, Comte-Sponville tomu ne pridaje veliku važnost, jer kao što će reći: »Ako duh i nije nematerijalna supstancija, mi zbog toga ne mislimo manje.«²⁷ Drugim riječima, duh je i dalje ono što nas čini drukčijima od životinja, duh je i dalje ono što nas raduje, duh je i dalje ono u čemu nalazimo nenadomjestivu dubinu i prodor da bismo je se odrekli, bilo vjernici bilo nevjernici. No, Comte-Sponville zanemaruje činjenicu da je u tim tvrdnjama, iako je nastojao potvrditi svoj ateistički materijalizam i naturalizam, ujedno ga i nadišao. Upravo se tu začinje prodor njegova ateizma koji ide onkraj granica naturalističkog i materijalističkog sustava i približava onome što se duhom (naravno ne sasvim) shvaća u biblijsko-kršćanskom smislu. Te naše tvrdnje objasniti ćemo djelomično i u ovom poglavlju koje se tiče pitanja duha, ali njihovo objašnjenje protegnut će se i na poglavlja o duhovnosti iz jednostavnog razloga što ćemo pratiti Comte-Sponvilleovu misao.

Prije svega treba razjasniti sam pojam *naturalizma* i njegova dvostrukog značenja, kako to objašnjava Patrick Becker.²⁸ Pojmom *naturalizam* koristi se u dva smisla: »prvi je onaj u smislu da se događaji u svijetu prirodno zbivaju i da ih ne uzrokuje, primjerice, neki božanski zahvat. Ako se pak tvrdi da svi ovi prirodni događaji mogu u potpunosti prirodnoznanstveno objasniti, riječ je o reduktivnom naturalizmu, odnosno naturalizaciji.«²⁹ Polazeći od Knjige postanka i čovjekova stvaranja od praha zemaljskog (»Jahve, Bog, napravi čovjeka od praha zemaljskog i u nosnice mu udahne dah života« Post 2,7) vidimo da je naturalizam prisutan i u biblijsko-kršćanskoj misli. Danas nitko više ne osporava ovisnost fizičke i duhovne stvarnosti. No, razilaženje između biblijsko-kršćanske misli i naturalizma događa se upravo u redukcionističkom naturalizmu »kada su prirodne znanosti vodile uvjerenju da čovjekov duh

²⁵ *Isto.*

²⁶ Usp. *Isto*, 108.

²⁷ *Isto*, 106.

²⁸ Patrick Becker (1976.) njemački je fundamentalni teolog koji se u svojoj knjizi *U stupici svijesti* bavi povijesnim pitanjem odnosa duha i mozga na filozofskoj, religijskoj (biblijsko-kršćanskoj) i znanstvenoj razini. U spomenutoj knjizi objašnjava fenomen svijesti i njezinu nemogućnost da se svede na svoju fizičku osnovu i njome potpuno objasni.

²⁹ Patrick BECKER, *U stupici svijesti*, Zagreb, 2015., 25.

nije samo dio prirode, nego da se pomoću fizikalno/biološke metodike može potpuno objasniti³⁰. Na tragu tih promišljanja i samog Comte-Sponvillea prepoznajemo kao redukcionističkog naturalista. To nam potvrđuje i Luc Ferry³¹ kada piše da »on barem eksplicitno prihvaća ideju da je njegov materijalizam istodobno determinizam i redukcionizam«³². I sada dolazimo do našeg osnovnog problema, a to je pitanje slobode kao odlučujućeg momenta koji pokazuje da duh nije svediv na svoju neuronsku osnovu – mozak. Proturječe je jasno: Comte-Sponville kao redukcionistički naturalist niječe slobodu volje, a u isto vrijeme tu slobodu postulira kada se bori za nutarnju slobodu od Boga i religije. S druge strane postavlja se pitanje: Po čemu nas duh čini drukčijim od životinja, ako polazeći od redukcionističkog naturalizma, čovjek nije drukčiji od stroja čiji se život »sastoji u ponašanju goleme skupine živčanih stanica i molekula koje idu uz njih te je sama sloboda volje iluzija?«³³. Dakle, Comte-Sponville operira terminima i temama koji su usko vezani uz religijski svjetonazor koji pretpostavlja ontološku neovisnost duha, dok se u isto vrijeme svrstava na stranu redukcionističkog naturalizma. To se čini u najmanju ruku proturječno. Ta će proturječnost biti još očitija u poglavlju o duhovnosti, iako treba priznati i podržati svaki pokušaj duha koji teži slobodi, makar putem njezina nijekanja.

2. Duhovnost spram apsoluta

Ako je duh prirodan i potpuno ovisan o prirodnom, onda je to i duhovnost, smatra Comte-Sponville. U takvom poimanju nema mjesta transcendenciji, nego je sve imanentno, pa tako i duhovnost. No nedugo zatim kaže da je duhovnost ono što nas otvara spram misterija o kojem »ne znamo ništa znanošću (fizika), ni mišlju (metafizika), imamo tek iskustvo nepoznatoga (znanje o neznanju), koje je dio duhovnosti (to je ono što nazivam misterij). Mi smo u svesmu i ono nas, konačno ili beskonačno, nadmašuje: njegove su granice, ako postoje, za nas definitivno nedostupne. Ono nas okružuje. Ono nas sadržuje. Ono nas nadilazi. Transcendencija? Ne, jer mi smo unutra. Ali neiscrpna, beskonačna imanencija, s istodobno neodređenim i nedostupnim granicama.«³⁴ Misterij

³⁰ *Isto*, 25.

³¹ Luc Ferry (1951.) je poznati francuski filozof, političar i ateist (od 2002. do 2004. bio je ministar obrazovanja) te prijatelj Comte-Sponvillea.

³² Luc FERRY – Marcel GAUCHET, *Religijsko nakon religije*, 183.

³³ Patrick BECKER, *U stupici svijesti*, 25.

³⁴ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 113.

kakvog Comte-Sponville objašnjava i susreće u svijetu je onaj koji spram nas ima odnos i mijenja naše poimanje i postojanje, jer je, kako kaže: »ego napokon stavljen na svoje mjesto, prestaje sve zaokupljati.«³⁵ Oslobođenje od vlastita ega u preobraženja kakvog susrećemo i u kršćanskoj duhovnosti za njega je bitna jer to uključuje oslobođenje od sebe samih. Osloboditi se podrazumijeva prihvatiti i preobraziti svoju malenost naspram nečega velikog. Kršćani to zovu Bogom, Comte-Sponville Prirodom, Misterijem, Tajnom, Bitkom. Spram toga misterija on doživljava i osobnu preobrazbu i svjedoči da iskustvo koje je doživio, ne samo da je promijenilo njegov način gledanja na stvari nego je donijelo i nutarnje oslobođenje kada je, vjeruje, nastavao apsolut.

Takvo iskustvo u psihologijskoj literaturi susrećemo pod nazivom 'oceanski osjećaj', o čemu je pisao i S. Freud.³⁶ Međutim, Comte-Sponville zazire od njegove interpretacije, iako se s njim slaže kada se na religiju gleda kao na želju i iluziju.³⁷ U jednoj noćnoj šetnji s prijateljima bio je zahvaćen nečim što sam nije tražio, ničim izazvao, a to je bilo iskustvo snažnije od svih drugih iskustava koje je doživio. Evo što Comte-Sponville o tome iskustvu piše: »Bilo sam potresen i pomiren, potresen i mirniji nego ikada. Otrgnuće. Sloboda. Nužnost. Univerzum i napokon izručen samome sebi. Konačan? Beskonačan? Pitanje se više nije postavljalo. Pitanja više nije bilo. Otkud bi tu moglo biti pitanja? Postojala je samo očitost. Postojala je samo tišina. Postojala je samo istina, ali bez okolišanja. Samo svijet, ali bez značenja i svrhe. Samo imanencija, ali bez opreke. Samo zbilja, ali bez drugoga. Nije bilo vjere. Nije bilo nade. Nije bilo obećanja. Postojalo je samo sve, i ljepota svega, i istina svega, i prisutnost svega. To je bilo dostatno. Primanje, ali radosno. [...] Savršenstvo? Punina? Blaženstvo? Kakva radost! Kakva sreća!«³⁸ Nešto kasnije kaže: »Nisam od onih koji umiju trajno nastavati apsolut, no naposljetku, on je mene nastavao, barem jedan trenutak. Napokon sam shvatio što znači spasenje (ili blaženstvo, ili vječnost: nisu važne riječi jer nije riječ o diskursu), ili sam ga pak iskusio, osjetio, *oprobao*, i to me od tada riješilo potrebe da ga tražim. [...] Ta iskustva, makar iznimna, promijenila su moj svakodnevni život i učinila ga sretnijim (dobrim danima) ili manje teškim.«³⁹ To

³⁵ *Isto*.

³⁶ Nazivom 'oceanski osjećaj' prvi se koristi Romain Rolland, koji to iskustvo prepričava S. Freudu, pa ga i Freud preuzima u svojoj psihoanalizi. Samom Freudu takvo iskustvo je strano te ga on objašnjava kao izraz neograničenog narcizma, koji smješta u prvobitnu fazu osjećaja jastva, koja kod dojenčeta prethodi rascjepu između jastva i izvanjskog svijeta. Usp. Sigmund FREUD, *Nelagodnost u kulturi*, Beograd, 1988., 5-13.

³⁷ Usp. André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 96-102.

³⁸ *Isto*, 122.

³⁹ *Isto*, 123.

iskustvo je mjesto kojem se Comte-Sponville neprestano vraća i iz kojeg crpi promišljanje o duhovnosti slobodnoj od Boga i religije.

Iako često naglašava nedostatnost razuma, jezika, pitanja i svih naših konstrukcija kojima bismo htjeli obujmiti jedno iskustvo, ipak se stavlja zahtjev takvo iskustvo opravdati pred razumom. To je pokušao i sam Comte-Sponville. Na jedno od najvažnijih ontoloških pitanja koje je postavio Leibniz: »Zašto radije nešto, a ne ništa?«⁴⁰ Comte-Sponville kaže da se pojavio odgovor u obliku pristajanja, prihvaćanja, stava prema zbilji kao takvoj – u obliku velikog *da* zbilji, *da* svojem životu, *da* svemu. Tu se naravno postavlja pitanje: Zašto onda ne i *da* Bogu? To veliko *da* zapravo je misterij koji otkriva slabost naših pitanja i puninu odgovora koja ih nadilazi i dokida. Ono što nas priječi da steknemo takvu preobrazbu jest naš ego koji je naša zatočenost: »Zatočnici želje. Zapravo *žedi*, kao što kaže Lukrecije, kao što kaže Buda (tanhâ), ili nade, kao što su govorili stoici (želja za onim što se nema).«⁴¹ Kao što su utihnula pitanja, sada su utihnuli i nada, želja i strah, jer »čemu bi se mogao nadati onaj koji živi u sadašnjosti i koji ništa ne propušta?«⁴² U svjetlu svojeg iskustva smatra da nije proturječno govoriti o duhovnosti bez Boga, a još i više, njemu se čini da je samo takva i moguća. Svjestan da njegovo iskustvo ne govori ništa o postojanju Boga, on smatra da sloboda, oslobođenje i neovisnost zahtijevaju slobodu od svih naših želja i predodžaba, pa tako i od Boga.⁴³ Svoj odmak od Boga, koji se smatra dogodio u tom trenutku, opisuje ovako: »Po sebi se razumije da nemam što prigovoriti onima koji u njega vjeruju. No ono što sam iskusio u spomenutim trenucima, nešto je posve drugo što me tada, gotovo nostalgичno, otrgnulo od Boga. On bi bio sve Drugo (transcendencija); ja sam prebivao u *Svemu* samome (imanencija). On bi bio Subjekt; nije više bilo *subjekta* svega. On bi bio Riječ; više nije bilo ničega doli tišine. On bi bio Sudac i Spasitelj; više nije bilo nikog da sudi ni da spašava. Od apsoluta ili od vječnosti odvojeni smo jedino nama samima.«⁴⁴

Jasno se pokazuje da djelomično Comte-Sponvilleov doživljaj mističnoga, u onoj mjeri u kojoj ga uspijeva posredovati, nosi elemente odavno prisutne u kršćanskoj mističnoj tradiciji, posebice u iskustvima Meistera Eckharta,

⁴⁰ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Teodiceja*, Zagreb, 2012., 106.

⁴¹ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 127.

⁴² *Isto*.

⁴³ Tako smatra da je »možda upravo utjeha razlog zašto smo izmislili religiju, koja sadržava apsolutnu utjehu. To je ujedno razlog zašto mi je draži ateizam, jer on ne poznaje drugo nego užas protiv kojeg se bori«, André COMTE-SPONVILLE, *L'inconsolable et autres impromptus*, 13.

⁴⁴ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 144.

Ivana od Križa, Terezije Avilske, Hildegarde von Bingen itd. Jednako tako i govor o 'učenom neznanju'⁴⁵ – kakvo nalazimo u Nikole Kuzanskog i apofatičkoj teologiji koju razvija Pseudo-Dionizije Aeropagit, gdje se pisac usteže Bogu pridati ikakav lik, bilo riječju, bilo slikom – nalazimo zajedničke elemente teologije i Comte-Sponvillea. Međutim, svi ti autori govore o doživljajima u kojima je posredovana ljubav. Čak i različita iskustva 'oceanskog osjećaja' govore o doživljaju ljubavi. Comte-Sponville kaže da je kod njega slučaj drukčiji. On se oslobodio ljubavi, jer smatra da je tu još uvijek prisutan naš ego, jer ego je taj koji treba ljubav. Osloboditi se i Božjeg pogleda ljubavi, zahtjev je koji jamči istinsko *da* zbilji i onome što *jest*. Iako Comte-Sponville drži do ljubavi kao vrednoti koja nas sve povezuje, ona je ujedno i razlog zašto se odmiče od kršćanske interpretacije tog iskustva i priklanja budističkoj tradiciji, koju smatra filozofijom, a ne religijom. U budističkoj mudrosti on nalazi put razumijevanja apsoluta kao i same duhovnosti.

2.1. *Apsolut bez transcendencije*

Comte-Sponville je uvjeren da u svijetu postoji neka tajna. Ipak, ta tajna, smatra on, nema volju, svijest ni um. Ona nije Bog ili ju on jednostavno takvom ne želi nazvati. Reći će radije da je to *Tajna, Priroda, Zbilja, Sve* i *Misterij*. Definicija kojom objašnjava apsolut je da je on ono što se »uobičajenom smislu riječi, podrazumijeva da postoji neovisno o svakom uvjetu, svakom odnosu ili svakom stajalištu – primjerice, skup svih uvjeta (priroda), svih odnosa (univerzum), koji obuhvaća i sva moguća ili realna gledišta (istina) – uopće se ne vidi kako bi se moglo poricati njegovo postojanje: skup svih uvjeta nužno je bezuvjetan, skup svih odnosa nužno je apsolutan, skup svih stajališta obuhvatniji je od svakog pojedinačnog.«⁴⁶ To je, dakako, filozofsko razumijevanje apsoluta, kojeg on proširuje svojim osobnim uvidom da je »priroda sva zbilja (natprirodno ne postoji) i ona postoji neovisno o duhu (koji ona proizvodi, koji nju ne proizvodi). Odatle proizlazi da je sve imanentno u Svemu (to je Epikurov *to pan*, Lukrecijeva *summa summarum*, Spinozina *Priroda*) i da nema ničeg drugoga.«⁴⁷

Apsolut je za Comte-Sponvillea ono što nalazi kod grčkih pisaca i stoika, a blisko mišljenju budističkog Istoka, ono od čega je sve, po čemu je sve, što ničim nije uvjetovano, ujedno blizu i daleko, imanentno i transcendentno i još zanimljivije, na neki način nama, barem donekle, posredovano. Premda će

⁴⁵ Usp. Nikola KUZANSKI, *O učenom neznanju*, Zagreb, 2007.

⁴⁶ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 107.

⁴⁷ *Isto*, 108.

Comte-Sponville Transcendenciji reći: *Ne!*, već u sljedećem trenutku će objašnjavati da je apsolut ono što nas nadilazi. Time je već duboko zakoračio prema Transcendenciji, i onda kada to ne govori izričito. S druge strane, nije jasno na temelju čega Comte-Sponville apsolutu oduzima svijest, volju i um, osim što se poziva na svoje osobno iskustvo koje ne dokazuje ništa. U kršćanstvu barem kažemo da je to stvar objave i vjere koja nadilazi provjerljivo znanje i razum. Comte-Sponville se u drugim pitanjima poziva na strogo znanje, dok se ovdje također prepušta neizvjesnom vjerovanju i pretpostavci te tom neizvjesnom vjerovanju prepušta svoju egzistenciju. A to je upravo ono od čega zazire kada je u pitanju neizvjesnost vjerovanja u Boga.⁴⁸ Također, iako se Comte-Sponville udaljuje od apsoluta u kršćanskom smislu, on ga je samo 'premjestio' unutar filozofskog pojmovlja shvaćenog kao Epikurov *to pan*, Lukrecijeva *summa summarum* i Spinozina *Priroda*. Tu se pokazuje točnom izreka Marcela Gaucheta, koji kaže: »Čak i ako pretpostavimo da se vrijeme religije doista završilo, valja ipak imati na umu da između privatne religioznosti i nadomjestaka religijskog iskustva najvjerojatnije nikad nećemo raskrstiti s onim religijskim.«⁴⁹ Također, Comte-Sponvilleova tvrdnja da budizam nije religija, nego filozofija, nema uporišta kod mnogih, kako istraživača budizma tako i samih budista. Hans Küng će primijetiti razliku, ističući da je »filozofija pokušaj da se objasni svijet ili razmišljanje o njegovoj objašnjivosti, dok je Buddha odbacio objašnjenje svijeta«⁵⁰. Naše promišljanje o apsolutu protegnut će se i u sljedećem poglavlju koje prati budističko utemeljenje duhovnosti bez Boga.

2.2. Budizam kao temelj duhovnosti bez Boga

Budizam je velika tradicija kojoj kao takvoj u ovom radu ne možemo reći više osim onoga što je ključno za našu temu. Stoga se odmah fokusiramo na poimanje patnje koja u budizmu nije shvaćena tek kao fizička patnja, nego je ona pokazatelj egzistencijalnog stanja koje je odraz ljudske uglavljenosti u zlo. Osnovno u nauku o »četiri plemenite istine jest *sve je patnja*«⁵¹ što izražava svu nestalnost i prolaznost svega vezanoga uz ljudsko postojanje. A upravo

⁴⁸ Comte-Sponville će reći: »Hoću li svoju svijest podrediti neprovjerljivom vjerovanju (ili nevjerovanju)? Svoj moral staviti u ovisnost o svojoj metafizici?«, André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 30.

⁴⁹ Marcel GAUCHET, Rasčaranost religije, u: *Europski glasnik*, Zagreb, 12 (2007.) 12, 129. Marcel Gauchet (1946.) istaknuti je francuski filozof, sociolog, ateist i jedan od najprepoznatljivijih francuskih intelektualaca današnjice.

⁵⁰ Hans KÜNG, *Kršćanstvo i sovjetske religije*, Zagreb, 1994., 262.

⁵¹ Goran KARDAŠ, Buddha, u: *Filozofski leksikon*, 154-155.

ta vezanost za postojanje, izražena željom i užitkom, jest izvor patnje.⁵² Da bi se izbjegao krug ponovnog rađanja (samsāra), treba postići oslobođenje u nirvani kao »konačnom oslobođenju i kraju svih razloga postojanja, potpuno ugasnuće«⁵³. Upravo ta ideja budizma pokazuje ključno usidrenje Comte-Sponvillea u budizmu. Na tom tragu on razumijeva duhovnost koja teži konačnom oslobođenju od ega, koji nas veže uz naše postojanje i razvija ideju očaja kao mudrosti življenja, radije nego nade i također ovdje vidi i uporište duhovnosti bez Boga jer se ideja 'sve je patnja' njemu čini bliža istini. Potpuno prihvaćanje te ideje uključuje i odbacivanje iluzije i utjehe Boga. Budistički vrhunac ispunjenja koji susrećemo u nirvani predstavlja potpuno 'ugasnuće' koje se određuje isključivo niječnim izrazima.

Ono što je za naše razumijevanje važno je pitanje koje postavlja i Küng: »Sporno je da li se tim ugasnućem patnje gasi i sam čovjek, zaoštreno: valja li to konačno stanje razumijevati negativno kao potpuno *poništenje individuuma* ili pozitivno kao *očuvanje* individuuma?«⁵⁴ U samim budističkim školama susrećemo oba smjera: i pozitivno i negativno tumačenje. Ako polazimo od pozitivnog tumačenja, a koje zastupaju većina škola hinayane, tu se nirvana shvaća kao »pozitivno metafizičko stanje – spiritualni događaj nirvane shvaćaju kao sudjelovanje u tom metafizičkom entitetu«⁵⁵. U tom smislu Küng povlači paralelu s kršćanskim shvaćanjem vječnog života te kaže: »Kršćansko shvaćanje o pozitivnom konačnom stanju ('život vječni') i shvaćanje o pozitivnom konačnom stanju ('nirvana') što ga je zastupala većina budističkih škola, u načelu, čini mi se, nisu nužno proturječni. Ma što se moglo reći o putu do tamo i njegovim 'uvjetima za ulazak': u oba slučaja riječ je o – konačno neopisivoj – 'drugoj obali', drugačijoj dimenziji, transcendentnom, istinskoj zbilji.«⁵⁶ Stvarnost koju želi opisati budistička *nirvana* i kršćanski *vječni život* imaju duboku povezanost i s Comte-Sponvilleovim *da* zbilji i *da* svemu. Povjerenje spram svega što jest, kao ključ gledanja, pokazuje također pozitivno određenje. Povje-

⁵² Na tom tragu Joseph-Marie Verlind naglašava: »Buda je s pravom osuđivao žed za postojanjem, radovanjem i imanjenjem, do one mjere do koje je ona obilježena sebeljubljenjem. Kako čovjek nije kadar vlastitim snagama ispraviti to vraćanje na sebe u svojim stremljenjima, došao je do zaključka kako ga valja dokinuti, zajedno sa subjektom koji ga podupire. Evandeoska je alternativa, međutim, poziv na ostavljanje čežnje na životu, ali preobrazivši je i dopustivši Duhu Svetomu da je pročisti, kako bi odgovarala Novome čovjeku obnovljenu u Kristu«, Joseph-Marie VERLINDE, *Zabranjeno iskustvo. Od ašrama do samostana*, Split, 2007., 180.

⁵³ Hans KÜNG, *Kršćanstvo i sovjetske religije*, 262.

⁵⁴ *Isto*, 289.

⁵⁵ *Isto*, 290.

⁵⁶ *Isto*.

renje kao put prelaska iz onoga što *nije* u ono što *jest* pothvat je koji, prisutan i u Comte-Sponvillovu iskustvu, progovara na sasvim drukčiji način od nihilizma u kojem se materijalistički i redukcionistički naturalizam urušavaju. Ništa od tih naznaka ne proturječi kršćanskom razumijevanju zbilje u temelju koje stoji Bog kao apsolut. Budističko i Comte-Sponvilleovo izbjegavanje pojma *Bog* kao pojma određenog predodžbama, prisutno je, spomenuli smo, i u samoj kršćanskoj apofatičkoj teologiji. Comte-Sponvilleov iskorak iz materijalističkog i naturalističkog diskursa i prelazak na religijsko tlo samo pokazuje da u prvom nije moguće naći povjerenje spram zbilje. Da bi se do toga došlo, treba prekoraciti, ići onkraj naše vezanosti uz postojanje. Takvo 'onkraj' nije moguće bez slobode, jer ono je tek iz slobode stvarno. Nema sumnje da Comte-Sponville do takvog čovjekova zaokreta iznimno drži, a to je samo pokazatelj njegova postulata slobode, koju u materijalističkoj i redukcionističkoj verziji ne nalazi. Jednako tako nema sumnje da je riječ o proturječju koje postaje sve očitiije.

U samoj nirvani također nalazimo povjerenje da će ona donijeti konačnu sreću i mir spram naše uglavljenosti u zlo. Drugim riječima ona osigurava izaći iz stanja *ne-bitka* da bi se došlo do onoga što je bitak. Iako je budistički govor o bitku različit od kršćanskog Zapada, oni se susreću u onome što prepoznajemo kao oslobođenje koje stremi negdje onkraj gdje postoji stvarno, istinsko postojanje kojemu težimo na ovaj ili onaj način. Činjenica da sam čovjek motri i stavlja u pitanje također i svoje sigurnosti, koje se očituju, ako ništa drugo a ono u vlastitom *ja*, nije zanemariva. Dovodeći u pitanje izvjesnost samog sebe, čovjeku prijeti mogućnost da poništi samoga sebe do krajnje točke kada će ili dospjeti do ništavila ili do krajnje izvjesnosti. Ono što prepoznajemo u budizmu, bilo da se nirvanu tumači pozitivno ili negativno, jest povjerenje u konačno nalaženje pravog sebstva naspram onoga što je u nama lažno, prijetvorno i egoistično.

Negativno tumačenje nirvane kod indijskog mudraca Nāgārjune objašnjeno je pojmom *praznine* kao one koja opisuje sve stvari koje su bez biti i supstancije, samo privid i san. Küng tu misao prepoznaje kao onu koja »sažima samu sebe«⁵⁷. Međutim, pojam *shūnyata-prazno, praznina*, postaje središnjim pojmom koji se nipošto ne razumijeva samo negativno. Sama negacija ne može biti i nije cilj, nego »sredstvo za otkrivanje skrivene realnosti.«⁵⁸ Drugim riječima, negacija također teži svojoj afirmaciji unutar koje će se ozbiljiti ono što ostaje nakon svih negacija. To je na tragu i budističke škole yogacare, gdje

⁵⁷ Isto, 340.

⁵⁸ Isto, 342.

se pojam 'praznina' u svojem pozitivnom značenju shvaća kao prostor unutar kojeg »sva bića i danosti predstavljaju oblike u kojima se izražava jedan neizrecivi najviši bitak, koji je jedini zbiljski«⁵⁹. U tom razumijevanju bliže smo onom što kršćani nazivaju Bogom, iako je za budizam nepremostiva poteškoća što je kršćanski Bog shvaćen kao osoba, jer sam pridjev osobnosti nosi svoje relativne i konačne predodžbe koje apsolut više zakrivaju, nego što ga otkrivaju. Apsolutu se prispijeva biti oslobođen svih predodžaba i konstrukcija kojima smo ga opredmetili, među kojima je i osobnost. Međutim, i to se često zaboravlja, ni u kršćanstvu Bog nije shvaćen kao osobnost u onom smislu u kojem razumijevamo ljudsku osobnost. On jednako tako nije shvaćen ni kao neosoban, kao da bi apsolut bio »bez duha, slobode, radosti, blaženstva i ljubavi. Tada više ne bi bio istinski apsolut.«⁶⁰ Nameće nam se pitanje: Nije li i izostanak predodžaba također određena predodžba? Nije li i izostanak konstrukcija određeni konstrukt kroz koji sagledavamo samu zbilju? Prema tome, i sama se negacija pokazuje kao konstrukt i put koji nas uči misliti, biti i dospjeti negdje. Tu se još jednom pokazuje nemogućnost negacije da opstoji bez svojeg ekvivalenta – afirmacije. Što nam to ukazuje kad je u pitanju apsolut, koji toliko zaokuplja Comte-Sponvillea, i Bog, koji toliko zaokuplja vjernika?

Bilo da je riječ o pojmovima *tajna*, *apsolut* ili *Bog*, riječ je o stvarnosti koja nas obuhvaća i nadilazi istodobno, riječ je o riječi i odsutnosti riječi. To je ono što i Comte-Sponville naznačuje ističući potrebu za šutnjom spram govora o apsolutu. Međutim, tu je važna još jedna značajka, a ona se nazire na tragu onoga što Küng primjećuje: »Apsolut dakako nadilazi sve pojmove, iskaze i definicije, ali nije odijeljen od svijeta i čovjeka i ni prema shvaćanju Istoka nije izvan svega bivstvujućega: prebivajući u svijetu i čovjeku, određuje njegov bitak iznutra. I stoga bi i budist mogao prihvatiti da se apsolut, Bog – kako ga razumijevaju kršćani, mora misliti iz ontološke razlike između bitka i bića. To znači: Bog jest, ali nije biće, on je zapravo skrivena tajna bitka: nikakav nad-bitak, nego ono otajstveno ujedinjujuće u svemu što bivstvuje, čisti bitak kao temelj, sredina i cilj svih bića i svekolikog bitka: svemu ujedno imanentan i transcendentan.«⁶¹ Comte-Sponvilleova negacija Boga u njegovu iskustvu apsoluta mijenja svoje značenje. To potvrđuje riječima: »Taj apsolut, za onoga tko ga doživljava, opreka je ništavilu: on je sam bitak, koji nas ispunjava i raduje. Naše vrijednosti postoje samo u njemu. One, dakle, postoje. Ne radi se o tome da ih se poriče, još manje da ih se ruši, već o tome da se

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ *Isto*, 347.

⁶¹ *Isto*, 350.

kaže *da* svemu.«⁶² U iščitavanju te interpretacije njegova iskustva još uvijek ostaje na snazi pitanje: Otkuda to *sve* i otkuda naše *da* svemu? Drugo pitanje nas neodoljivo poziva da se još jednom zapitamo o slobodi. Polazimo li od determinizma i redukcionizma, tada je dokinut čovjekov stvarni *da* i stvarni *ne*, jer oni kao *stvarni* mogu proizaći tek iz slobode. Osim što se pitamo o *stvarnosti* čovjekova odgovora, također se postavlja pitanje: Zašto reći *da* svemu? Po kome me ono ispunjava i raduje? Zašto, ako je onkraj ništa koje će dokinuti i naše *da* i naše *sve*? Igra riječi koja ujedno dokida i ne dokida, uključuje i isključuje, niječe i potvrđuje, nalazi se, kako u budizmu tako i unutar Comte-Sponvilleove duhovnosti, u povjerenju.

Čini se da ni budizam nije moguć bez afirmacije u okviru onoga što shvaćamo kao povjerenje u zbilju, čisti bitak, zor spram zbilje oslobođene od svih naših relativnosti. Negacija je dakle moguća tek kao ekvivalent afirmaciji i obratno. Jednako tako ni Comte-Sponville ne završava u nihilizmu, već smještajući se u budistički govor prepoznaje oslobođenost od ega da bi nastavio apsolut. Izranjajuće povjerenje spram takva čovjekova *biti*, koje se uspinje kako afirmacijom tako i negacijom, u našem relativnom smislu, prekoračuje ono *ništa* i upućuje na *nešto*. Također, ako je, kako Comte-Sponville kaže, zbilja sve što jest, onda to jesu i naše predodžbe, naše granice i naše relativnosti. Upravo u njima čovjek iskušava ono što *jest* i ono što *nije*, čovjek između bitka i ne-bitka. Na tom tragu se pokazuje da je unutar Comte-Sponvilleove filozofije duhovnosti Bog još uvijek otvoreno pitanje kao temelj zbilje i povjerenja, temelj čovjekova *da* i *ne*, koji jedini omogućuje upitnost same zbilje. Ako apsolut nije Bog koji ima svijest, volju i um, iako ne u onom ograničenom smislu u kakvom mi poimamo tu stvarnost, tada je duhovnost bez Boga 'zazidana' u samu sebe. Polazeći od kršćanskog razumijevanja apsoluta, podrobnije ćemo rastumačiti tu tvrdnju, temeljeći se na filozofima koji su upravo promišljali Božju osobnost i neosobnu duhovnost, a to su Martin Buber i Nikolaj Berdjajev.

3. Apsolut koji ima lice

Biblijski tekst koji čitamo u Knjizi proroka Izaije kaže: »Nisam rekao potomstvu Jakovljevu: Tražite me u pustoši« (Iz 45,19). U tim riječima prepoznamo biblijsko-kršćanskog Boga koji ima lice i probija granice ništavila. To je svojevrsan ekvivalent onome što je ključno neslaganje između budističkog i Comte-Sponvilleova razumijevanja duhovnosti. U Comte-Sponvillea nema *Drugoga*,

⁶² André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 141.

ni ljubavi, u duhovnosti koja je prirodna i koja se zaustavlja na onome što jest sada i ovdje. Kršćanska misao je sva upućena na *Drugoga*, na susret, ljubav i prepoznavanje. Takva stvarnost pretpostavlja osobnost i slobodu. Tu nije riječ o Bogu kao najvišem biću, nego onome koji je temelj svakog bitka. Berdjajev i Buber brane duhovnost, ne samo onu koja nije bez *Drugoga*, nego to ne može ni biti.

Temeljna Berdjajeva misao je da se »duh otkriva u subjektu, a ne u objektu. U objektu je moguće naći samo objektivaciju duha. U objektu nema duha, on je samo u subjektu. Samo subjekt je egzistencijalan, samo on postoji. Objekt je proizvod subjekta, tj. objektivacije.«⁶³ Tu misao Berdjajev razrađuje kroz svoje razumijevanje duha kojeg, smatra, nije moguće definirati, ali je moguće uočiti njegove znakove: »Moguće je reći da se u takvim znakovima očituju sloboda, smisao, stvaralačka djelatnost, cjelovitost, ljubav, vrijednost, obraćanje najvišem božanskom svijetu i sjedinjenju s njime. Pošto je duh sloboda, duhovno najprije treba shvatiti kao nešto što je neovisno o prirodnoj i društvenoj determinaciji.«⁶⁴ Drugim riječima, prema Berdjajevu treba razlikovati duh i njegove znakove. Nijedan od njegovih znakova ne iscrpljuje duh: »Duh nije bitak, nego smisao bitka, istina bitka. Duh je i um, ali cjeloviti um. Duh je jednako transcendentan i imanentan. U njemu transcendentno postaje imanentno, a imanentno transcendiraju, prelazi granicu. Duh nije istovjetan sa sviješću, ali se kroz duh izgrađuje svijest, posredstvom duha prelazi se granica svijesti i zbiva se prijelaz u nadsvijest.«⁶⁵ Priroda i društvo su objektivacija duha, one su ujedno i njegov determinizam. Ono što čini prodor i pomiče granice jest upravo duh koji ih nadilazi i ne može se svesti na nijedan od svojih znakova, ali se po njima očituje. Ta važna misao koju nam donosi Berdjajev stavlja novo svjetlo i na Comte-Sponvilleov apsolut, koji se pokazuje objektivacijom, drugim riječima, projekcijom, predodžbom koja nema svoju nutarnju realnost, nego je tek projekt subjekta.

Vrlo sličnu misao susrećemo i u Martina Bubera, koji govori o odnosima *Ja, Ti i Ono*. To što Berdjajev shvaća pod 'objektivacijom duha,' Buber naziva *ono*. Tako on duhovnost vidi kao onu koja u objektivaciji poništava samu sebe, ali bi se mogla »iskupiti tek ako se vrati biću duha, sposobnosti kazivanja Ti«⁶⁶. Berdjajev donosi još jedan važan naglasak kada duhovnost reflektira u egzistencijalnosti ljudskog bića. O tome piše: »Ja i ti tonemo, čovječanstvo koje je do

⁶³ Nikolaj BERDJAJEV, *Duh i realnost*, Zagreb, 1985.

⁶⁴ *Isto*, 35.

⁶⁵ *Isto*, 37.

⁶⁶ Martin BUBER, *Ja i ti*, Beograd, 1977., 681.

maločas imalo spram sebe božanstvo pretvara se u njega, uzveličano, obogotvoreno, sjedinjeno u jedinstvo svemira. Ali kada se preobraženo i izmoždano vrati u bijedu zemnih poslova i o obojem promisli umnim srcem, neće li mu se tada bivstvovanje učiniti raspolučenim i time izvjesnim dijelom prepuštenim očaju? Što pomaže mojoj duši što može ponovno da bude prenesena iz ovog ovdje svijeta u jedinstvo, budući da sam ovaj svijet neminovno i potpuno ostaje stran jedinstvu? Što koristi sva 'Božja naslada' nekom raspolučenom životu? Ako onaj neizmjereno bogat nebeski trenutak nema ništa zajedničko sa mojim siromašnim zemnim trenutkom, što će mi on – kada ja ipak treba da živim na zemlji, u svemu onome što je njena zbilja.«⁶⁷ U svjetlu tog razmišljanja postavlja se pitanje o značenju Comte-Sponvilleove ideje duhovnosti za ljudski život. Pitanje, što će mi duhovnost koja nema nikakve veze s mojim stvarnim životom, nije banalno ako shvatimo da je riječ o mojoj vlastitoj projekciji koja se u nama začinje i u nama urušava. Jednako tako, ako nema kazivanja *Ti*, ako s druge strane nitko ne treba nas, tada to treba nazvati pravim imenom, »jer ništa što je objektivno, što je postalo objektom, nema unutarne egzistencije. Unutarnju egzistenciju ima samo subjekt. Unutarnju egzistenciju imam 'ja', imaš 'ti', imamo 'mi'. Objektivni duh ne postoji, postoji samo objektivacija duha. Stoga je posve nužno reći da je duh svagda osoban i da je povezan s osobom. Sloboda, stvaralačka djelatnost, cjelovitost, zajedništvo s Bogom i ljudima u ljubavi svojstveni su samo subjektu i osobi. Nemoguće je hipostazirati objektivni duh. Objektivni duh ne može stupiti u zajedništvo s Bogom, ne može ljubiti, ne može biti slobodan, ne može odlučivati iz dubine.«⁶⁸ Drugim riječima, ako nema Boga, onda je na kraju jednostavno ništa, konačno nestajanje. Nitko ne tvrdi da je nihilizam moguće do kraja pobiti, ali se čini i da ga Comte-Sponville u svojoj duhovnosti skriva i očaju pridaje nasmiješeno lice samo zato jer mu se to čini bližim istini! Jednako i s jednakim argumentima to možemo reći i za nadu. Jednako možemo reći: Da, život je i patnja, možda i u većini, ali on nije isključivo patnja. Život je, vrlo često, lijep, dragocjen, ispunjen uspjesima i radostima, nadanjem i ispunjenim nadama. Život se čuva, uz to će pristati i sam Comte-Sponville.

Nadalje, apsolut koji nije svijest, volja ni um, to ne može ni biti. Svijest je najuzvišeniji izraz duha i postojanja. Ako apsolut nije svijest, onda nas on ne može nadilaziti, jer smo ga svjesni tek mi te izvan nas nema svoju egzistenciju. Priroda nas, na primjer, može uništiti, ali samo smo mi toga svjesni, samo

⁶⁷ *Isto*, 99.

⁶⁸ Nikolaj BERDJAJEV, *Duh i realnost*, 46.

mi to znamo. Tu se opet ukazuje nenadomjestiva Buberova misao kada kaže: »Označavanje Boga kao osobnosti neophodno je za svakoga tko, poput mene, pod 'Bogom' ne misli na neki princip, dok mističari, kao i Eckhart, katkada, 'bivstvovanje' izjednačuje s njim, i tko, poput mene pod 'Bogom' ne misli nikakvu ideju, dok su filozofi kao Platon, mogli povremeno da ga drže kao takvoga; štoviše, tko pod 'Bogom' misli, poput mene, na onoga koji – što god inače još bio – u činovima stvaranja, otkrivenja i spasa stupa s nama ljudima u neposredan odnos i time nam omogućava da s njim stupimo u neposredan odnos. Ta osnova i smisao našeg opstanka konstituira izvjesnu uzajamnost, kakva može postojati samo između osoba. Pojam osoba svakako nije u stanju da opiše Božje biće, ali je dopušteno i potrebno reći da Bog jest *i* osobnost. Kada bih htio da ono što pod tim treba razumjeti prevedem izuzetno na jezik jednog filozofa, Spinozin jezik, morao bih reći da su od beskrajnog mnoštva Božjih atributa nama, ljudima, poznata, ne dva, kako misli Spinoza, nego tri: duhovnost – u kojoj počiva porijeklo onog što nazivamo duhom – i prirodnost – koja se predstavlja u onome što nam je poznato kao priroda – a kao treći atribut: osobnost. Iz njega, iz tog atributa potiče moja i svih ljudi osobnost, kao što iz prva dva potječe moja i svih ljudi duhovnost i prirodnost. A samo nam treći, atribut osobnosti, dopušta da ga neposredno saznamo u njegovu svojstvu atributa.«⁶⁹ I Berdjajev i Buber naglašavaju realnost duha isključivo u subjektu, u osobi, u susretu. Duh bez osobnosti nema svoju realnu egzistenciju i stoga je svaki apsolut koji nije i osobnost jednostavno osuđen urušiti se u našim projekcijama.

Na kraju je nužno zaokružiti naše promišljanje o Comte-Sponvilleovu apsolutu koji se ukazuje poput opsjenarskog trika u licu tajne koja to zapravo nije jer je objašnjiva nama samima. Pred tim apsolutom čovjek stoji usamljen i nema 'druge obale' jer nema kamo doći. Tada i oslobođenje od ega gubi na značenju jer čovjek nigdje ne prispijeva, nego samome sebi, svojem egu koji je, ako ništa, barem žudio za oslobođenjem. U tom duhovnom traženju nema realnog zahvata, nego samo simboličkoga: »Zbog toga u objektivaciji, čiji se ishod pričinjava objektivnim duhom, ne može biti ničega realnog svetog, nego samo simbolično svetog, u njoj je samo uvjetna simbolizacija; sveto je samo u svijetu postojanja, samo u egzistencijalnim subjektima. Realna se dubina duha spoznaje egzistencijski, u proživljavanju sudbine, u stradanju, u tjeskobi, u smrti, u ljubavi, u stvaralaštvu, u slobodi, a ne u objektima.«⁷⁰ Tako i duhovnost nosi zahtjev protegnuti se na čitav ljudski život, prodrijeti u njegovu egzistenciju i

⁶⁹ Martin BUBER, *Ja i ti*, 138.

⁷⁰ Nikolaj BERDJAJEV, *Duh i realnost*, 54.

preobraziti je u onome što ona *već jest i još ne*. To je moguće samo u duhovnosti u kojoj ljudsko lice i Božje lice stoje jedno nasuprot drugome. Duhovnost kakvu nudi Comte-Sponville nema snagu preobrazbe u onome što je realno ljudsko postojanje, u onome što je realna ljudska zbilja. Ona se ukazuje kao jedan trenutak odmora, predaha, izlet ili jutarnji fitness. No, ona nema svoju ontološku snagu preobrazbe i predanja. To svjedoči i sam Comte-Sponville kada kaže: »Nisam od onih koji umiju trajno nastavati apsolut. [...] Takva su se iskustva ponekad ponavljala, dakako sve rjeđe i rjeđe (nekoliko godina poslije shvatit ću zašto su veliki mistici obično bez potomaka: zato što nas djeca vežu ljubavlju, strašću, tjeskobama, brigama, odvajajući nas na taj način od apsoluta ili nam pak sprječavaju da mu se predamo), a da mi to nije nedostajalo niti me odviše uznemirilo.«⁷¹ Možda u Comte-Sponvilleovoj razradi i nije u prvom redu pitanje da se napusti ideja Boga ili apsolut koji bi bio i osobnost, nego da se duhovno u čovjeku vrati u središte njegove pozornosti. Također, možda je riječ o tome da se duhovnost kao odnos s Tajnom pokuša misliti i izreći na jedan drukčiji način. Braniti Tajnu kao temelj zbilje i povjerenja spram zbilje kao takve koja se skriva i otkriva u pojmu *Bog* ili pojmu *apsolut*, kako ateisti tako i teisti, stoje na istoj strani. Upravo je Comte-Sponville pridonio razumijevanju koje nam pokazuje da je suglasje oko toga da postoji neka Tajna koja nas privlači temelj koji ima veću težinu nego što smo je možda i sami svjesni. Taj temelj otvara prostor uzajamnog preispitivanja i potragu za istinom u onom duhu na koji nas podsjeća Tomáš Halík, koji kaže: »Vjera je u stanju nadvladati nevjeru samo ako je zagrla.«⁷²

Zaključak

Svrha ovog promišljanja bila je upoznati se djelomično s francuskim filozofom i ateistom André Comte-Sponvilleom te jednom od ključnih tema njegove filozofije koja se tiče duhovnosti bez Boga. Istaknuto pitanje o duhu, a potom kako se duh očituje u duhovnosti u svjetlu kršćanske i budističke tradicije, ponudilo je mogući odgovor da je Bog unutar njegove duhovnosti još uvijek otvoreno pitanje. Također smo željeli ispitati određena neslaganja i nepodudarnosti koja nam se čine proturječnima. Duhovnost bez Boga pokazala se neutemeljenom iz jednostavnog razloga što negacija kao takva ne opstaje ni u Comte-Sponvilleovoj ni u budističkoj tradiciji jer povjerenje izraženo kao *da*

⁷¹ André COMTE-SPONVILLE, *Duh ateizma: uvod u duhovnost bez Boga*, 123.

⁷² Tomáš HALÍK, *Strpljenje s Bogom*, 55.

zbilji i *da* svemu jest afirmacija svake negacije. Afirmacija kao takva već je korak prema prepoznavanju da apsolut nije bez svijesti, volje i uma. Razlozi da to kažemo su valjani kada pokušamo razumjeti što znači biti duhovno zahvaćen, što znači prodor duha, jedini moguć iz svoje slobode, što znači biti obdaren nečim ili da mi je nešto pridodano što prethodno nisam imao. Takva iskustva, zaključili smo na tragu Berdjajeva, nisu moguća iz objekta koji ne sadrži duh i koji nema svoju nutarnju egzistenciju, ona su moguća tek unutar subjekta koji jedini posjeduje duh. Također, oslobađanje ega koji je zaslužan za sve naše tjeskobe nikada do kraja ne prestaje sudjelovati u procesu svoje negacije. Drugim riječima, onda kada ego napusti svoju vezanost uz postojanje spram onoga što je konačno, on još uvijek sudjeluje u otvaranju spram onoga što je apsolutno i vječno. Inače, kakva bi to bila duhovnost gdje sve nestaje? Kakva duhovnost unutar koje suze nisu suze, patnja i radosti to nisu, dobro i zlo također? Kako onda neprestano imamo dojam da negdje, u nekome, sav naš egzistencijalni usud ima smisla? Comte-Sponville će reći jer je tako lakše. Međutim, isti prigovor možemo uputiti i duhovnosti relativnoga jer je možda ipak lakše uputiti se u onostrani svijet ugasnuća, nego smislom probijati granice vlastite egzistencije. Na istom tragu, možda je lakše prepustiti se utopiji očaja i sadašnjosti, nego preuzeti odgovornost nade koja u sebi upisuje ono što još nije, a moglo bi biti.

Kao i u budizmu, patnja kao izraz ljudske egzistencijalne uglavljenosti u zlo stoji i u samom kršćanstvu. No izglaviti se iz zla nije u prvom redu zaslužna vježba meditacije, iako ona ima svoje mjesto i u kršćanskoj praksi. Oslobođenje od ega, najviši izraz čovjštva, vrhunac njegova duha i probijanja granica jest – ljubav. Drugim riječima, nisu svi otvoreni za snažna mistična iskustva, ali su svi otvoreni činu ljubavi koja nas, i samog Comte-Sponvillea, uvijek iznova zadivljuje pred svojom snagom u kojoj se očituje najdublje značenje našega ljudskog *biti*. Kršćanska duhovnost želi pokazati da nema ništa loše u tome biti čovjek, što uključuje sve njegove ljudske kategorije. Nema ništa loše u tome imati želje, osjećati težinu svoje osrednjosti, konačnosti, temeljne patnje. Dapače, još i više, stvarno biti čovjek znači proživjeti svaku od čovjekovih stvarnosti u dubini i istini njezina značenja. Kršćanstvo ne traži oslobođenje od patnje, nego njezinu preobrazbu, ali preobrazbu koja uključuje proći kroz nju. To se ne događa na način bijega u svijet u kojem su sve naše patnje relativne, jer one su ipak tu i bitno nas se tiču. Drugim riječima, bitno nas se tiče sve što je ljudsko. Preobrazba je moguća tek u ljubavi koja je duboka egzistencijalna bit svakog ljudskog postojanja.

Comte-Sponville kreće se po rubu ništavila, ali ga ne želi takvim priznati, jer ovaj život koji imamo ipak nije ništa. Njegovo priznanje da ipak jest

nešto odaje i duboko povjerenje spram tog nečega čime je zapravo dao za pravo svima koji iskazuju hrabrost i odvažnost bivstva, kako unutar vjere, nade i ljubavi tako i unutar vjere da Apsolut koji podržava ovu stvarnost ne može biti bez svijesti, volje i uma. U tome se očituje hrabrost iznijeti Božji pogled unutar konačnosti ljudske egzistencije. Konačno i u budizmu ne srećemo ništa drugo nego pokušaj da se izbjegne nebivstvo i ono što nije. Na kraju svih negacija u kršćanstvu susrećemo onu istinsku afirmaciju da Bog *jest* upravo po ljubavi koja je jedina probila sve granice negacije. Vraćajući se na riječi proroka Izaije: »Nisam rekao potomstvu Jakovljevu: Tražite me u pustoši« (Iz 45,19) susrećemo Boga koji ima lice koje probija granice ništavila. On nije dokinuo šutnju, misterij ni pozornost spram onoga što naslućujemo kao Tajnu, nego nas je njemu otvorio kao prostor susreta s *Drugim* koji ima lice koje je moguće dodirnuti – ljubavlju.

Summary

SPIRITUALITY WITHOUT GOD.

ATHEISTIC SPIRITUALITY IN THE INTERPRETATION OF ANDRÉ COMTE-SPONVILLE

Kristina VUJICA

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
kristina.vujica@kbf.unizg.hr

Željko TANJIĆ

Catholic University of Croatia
Ilica 242, HR – 10 000 Zagreb
rektor@unicath.hr

The article engages with the issue of spirit and spirituality in the work of André Comte-Sponville. The authors' starting point is his understanding of spirit within the naturalistic position that denies its freedom and sees it as a product of nature. This points towards the fundamental problem of determinism and denial of freedom that Comte-Sponville postulates when it comes to spirituality. Relying on the Buddhist tradition, he attempts to ground spirituality that is free of God and religion. However,

the difficulty arises when it comes to understanding of negation that, in Buddhist as well as Comte-Sponville's sense, ends in affirmation of, on the one hand, Nirvana and, on the other hand, Comte-Sponville's trust towards reality and everything that is. His concept of absolute that is without consciousness, will, or mind ends in spirituality that diminishes itself, insofar as it is revealed as just another human projection, while the practice of liberation from ego does not show that the ego does not participate in its own liberation from itself. The irruption of the spirit that questions every imaginable certitude presupposes the claim that the spirit transcends its own determinacy and that the irruption of the spirit can only be real out of freedom. The most excellent achievement of the spirit is love for which it is capable and which it recognises in the call of the absolute that has a face. Comte-Sponville tries to put what is spiritual, unutterable, mysterious into the centre of human reflection and that is a great contribution to philosophical thought.

Keywords: *spirit, naturalism, spirituality, Buddhism, absolute, God, ego, freedom, negation, affirmation, trust, love.*